

○ význame neposlušnosti

Robert Mihály

Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Na počiatku bola neposlušnosť

Históriou ľudstva sa prelína nezhoda medzi logikou hierarchie produkujúcou početné nerovnosti a logikou radikálnej rovnosti. Jedným z prejavov tejto nezhody je pnutie medzi vynučením poslušnosti na jednej strane a prejavmi neposlušnosti na strane druhej. Tie sa objavujú v neustálom pohybe – či už ako individuálne činy, tak aj ako výbuchy sociálno-historických udalostí. Pojem neposlušnosť je však sám o sebe problematický a niekedy zahmlievajúci. V jednom z bežne rozšírených významov je naň možné nahliadať čisto negatívne – ako na číry akt holého odmietnutia. Výhrady k pojmu neposlušnosť mal preto aj Michel Foucault, podľa ktorého by odpor, ktorý by bol iba čistým odrazom moci, nebol odporom.¹ Negatívny pojem neposlušnosti je podľa neho príliš slabý a nezachytáva produktívnu, organizačnú či konzistentnú zložku odporu. Foucaultova výhrada je predovšetkým výhradou pojmu a navrhol preto používanie termínu proti-opatrenie.² V registri bežnej reči môže pozorovať viacero negatívnych naratívov neposlušnosti, z ktorých jeden reprodukuje Josef Čapek vo svojom rozprávaní pre deti:

„Ona neposlušnosť není pěkná vlastnost; neposlušné děti jsou něco zrovna tak nemilého jako nepovedené jídlo, jako mýdlo, které nechce mydlit, jako mluvící panenka, která nechce mluvit, jako píšťalka, která nechce pískat, a jak zlámaná koloběžka.“³

Neposlušná však bola aj Rosa Parks, ktorá v autobuse odmietla uvoľniť miesto belochovi, tak ako kázala dobová segregačná vyhláška a svojim činom prispela k budovaniu jedného z najvýznamnejších emancipačných hnutí histórie, ktoré viedlo k zrovnoprávneniu obyvateľstva v USA. Neposlušnosť v politickom význame preto možno chápať aj pozitívne – ako vedomú prax resp. schopnosť človeka vzoprieť sa logike nerovnosti a útlaku.

Na rozdiel od Foucaulta budem považovať pojem neposlušnosť za neutrálny, teda taký, ktorého význam a silu môžeme uchopiť až prostredníctvom spojenia s konkrétnou logikou politickej praxe. Negatívna zložka aktu odmietania tak môže byť prepojená s tvorivou silou konania a predstavivosti - ktorá je založená na intenciách a autonómiách. Odbočme na chvíľu a spomeňme si na dva symbolické texty, ku ktorým sa dodnes odvoláva kontinuita grécko-hebrejskej tradície. Adam a Eva neuposlúchli

¹ FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Trans. Graham Burchell. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007, s. 200.

² Tamtiež, s. 200–203.

³ ČAPEK, Josef. *Povídejme si, děti*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1968. s. 54.

Boha a napriek jeho zákazu jedli zo stromu poznania. A tak sa po vyhnaní z rajskej záhrady do sveta stali definitívne ľuďmi. Prométeus pre svoju lásku k ľuďom neuposlúchol príkaz najvyššieho z bohov, ukryl oheň z kozuba v Diovom paláci do dutej palice a tajne ho ľuďom zniesol opäť na zem. No radšej zostal za trest prikovaný o skalu, kde mu každodenne ujedával orol z pečene, než by prosil Dia o milosť či odpustenie. Spomínané texty sú príbehmi o neposlušnosti *par excellence*. Najmä v prípade báje o Prométeovi môžeme vidieť odraz pozitívneho chápania neposlušnosti založenom na intencionalite a schopnosti imaginácie, ktorá sa prejavuje na konci báje tým, že Zeus prostredníctvom reflexie zmení svoj predtým udelený trest a Heraklom oslobodenému Prométeovi prikáže nosiť na prste oko reťaze s kusom kameňa, čím zostane v platnosti pôvodný trest večného pripútania ku kaukazskej skale, no zároveň platí jeho negácia a zmenené pravidlá hry, keďže Prométeus od tohto okamihu môže slobodne chodiť po svete.

Veľké akty neposlušnosti však v histórii môžeme nájsť len ojedinele. Pri skúmaní dejín ľudstva naopak omnoho častejšie narazíme na prejavy vynucovanej poslušnosti, ktorá je zviazaná s mechanizmami disciplinácie a kontroly či s organizáciou spoločnosti a štátu, a to častokrát prostredníctvom skrytého a zamlčaného pravidla samozrejmosti v rámci najrozmanitejších sfér života. Poslušnosť rodičom, poslušnosť kráľovi, poslušnosť zemepánovi, poslušnosť šéfovi, poslušnosť generálovi, poslušné plnenie rozkazov k vraždeniu v koncentračných táboroch, uposlúchnutie rozkazu k stlačeniu červeného tlačidla, ktoré rozpúta atómovú vojnu. Aj preto raz Erich Fromm napísal, že ľudská história sa započala aktom neposlušnosti a nie je nepravdepodobné, že sa skončí aktom poslušnosti.⁴ Bolo by ale chybou nahliadať na každú poslušnosť ako cnosť a na neposlušnosť ako neresť, ktorú je nutné eliminovať. A rovnako je tomu tak aj v opačnom garde. Tento príspevok sa naopak bude snažiť prezentovať názor, že tento vzťah je omnoho komplikovanejší a to predovšetkým, čo sa týka politického významu tohto pojmu, ktorý sa v súčasnosti opäť stáva v politickej teórii čoraz viac skloňovaným.

Ne/poslušnosť ako politický problém

Pre Foucaulta bola poslušnosť centrálnym problémom, okolo ktorého sa točila veľká časť jeho uvažovania o politickej filozofii. Aj preto sa pokúsil o vypracovanie genealógie poslušnosti, pri ktorej ho zaujímal predovšetkým postupný rozvoj a premena technológie disciplinácie, prostredníctvom ktorej sú produkované poslušné telá. Od antiky, kde bola poslušnosť podriadená cieľu, prechádza vývojom kresťanstva a pastoračnej moci, kde je poslušnosť samotným cieľom až k modernému štátu a vzniku techník biomoci. Otázkou stále zostáva prečo a za akých podmienok poslúchame a ako techniky poslušnosti prenikajú do tela spoločnosti pod rúškou anonymity? V prvom rade je nutné zaoberať sa otázkou moci a disciplinárnych techník. Ako v súvislosti s Foucaultom píše Ivan Buraj: „Moc sa dlho (a až doposiaľ) ponímala ako mohutná hierarchická štruktúra fungujúca zhora nadol. Foucault však svojou koncepciou reaguje na novú skutočnosť, že moderná moc sa často mení z vertikálnej, hierarchickej a autoritatívnej moci na moc horizontálnu. Vďaka tomu i vďaka našim stereo-

⁴ FROMM, Erich. *On disobedience and other essays*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984, s. 683.

typným predstavám sa moc akoby 'rozpúšťa', rozptyľuje v neviditeľnom priestore a my už iba s ťažkosťami vieme určiť, kde sa moc vlastne nachádza.“⁵

V čase písania tohto príspevku dochádza v Spojených štátoch k masovým nepokojom, ktoré spochybňujú legitimitu inštitúcie polície a vyzývajú k zásadným štrukturálnym zmenám. V uliciach horia budovy či autá a ľudia pri stretoch s políciou budujú barikády. Dalo by sa povedať, že moc je momentálne všade v uliciach. Keď už sa zdá, že národná garda ukludní situáciu, tak namiesto jej deeskalácie sa preskupí a rozšíri vlna solidarity, ktorá sa pred niekoľkými dňami prejavila tým, že únia autodopravcov odmietla prevážať zatknutých demonštrantov do policajných ciel čím ochromila činnosť polície a dočasne zmenila pravidlá hry. Sú však súčasné udalosti v USA politickým aktom občianskej neposlušnosti? Podľa liberálnej teórie nie, pretože sú sprevádzané násilím. Z pozície koncepcie radikálnej neposlušnosti postrádajú tvorivú zložku, aj keď môžu byť sprevádzané potenciálom zmeny sociálno-politickej reality. Sú však skôr tým, čo Lacan nazval ako *passage à l'acte* – teda impulzívne vzopätie k akcii, ktorú nejde preniesť do reči alebo myslenia a nesie si so sebou obrovskú tiahu frustrácie.⁶ K prejavom politickej neposlušnosti dochádza na celom svete v rôznych podobách. Čo však robí z neposlušnosti politickú prax? Existujú tu dva základné problémy: za prvé kedy a za akých podmienok môže ľud (alebo jeho časť) odmietnuť svoju poslušnosť a podriadenie štátnej moci? A za druhé: Kedy a za akých podmienok môžeme povedať, že neposlušnosť resp. subverzívna prax skutočne podkopáva moc, voči ktorej chce odporovať a kedy je naopak jej reflexívnym odrazom, ktorý ju paradoxne skôr posilňuje?

Pojem neposlušnosť sa v rámci politického slovníka objavil pomerne nedávno a aj to v zredukovanom význame, ktorý bol oklieštený na oblasť morálnej filozofie. Keď v roku 1846 Henry David Thoreau odmietol zaplatiť takzvanú daň z hlavy na znak nesúhlasu s vedením vojny proti Mexiku a úlohe štátu pri udržiavaní otroctva, neposlušnosť sa týmto aktom vpísala do liberálnej tradície. Týmto momentom dochádza k posunu od odmietnutia uposlúchnuť k odmietnutiu uposlúchnuť zákon.⁷ Ako však konštatuje Hannah Arendt, na Thoreauov čin možno nahliadať skôr ako na výhradu vo svedomí individua, než na ten typ politickej praxe, pre ktorú je charakteristický aspekt kolektívneho jednania.⁸ K tomuto posunu dochádza až v rámci pokusu o normatívne vymedzenú konceptualizáciu občianskej neposlušnosti, o ktorú sa pokúsili už spomínaná Hannah Arendt a John Rawls, a to pod vplyvom udalostí šesťdesiatych rokov minulého storočia, kedy sa akty neposlušnosti stali významnou súčasťou repertoáru praxe sociálnych a politických hnutí. Do diskusie o filozofickom uchopení neposlušnosti neskôr postupne prispeli Noam Chomsky, Howard Zinn, Erich Fromm, Étienne Balibar či talianski autonomisti Antonio Negri a Paolo Virno, o ktorých bude v tejto práci ešte zmienka. Teraz sa však vráťme k chápaniu neposlušnosti ako politickej praxe založenej na ľudskej schopnosti imaginácie a projekte individuálnej a kolektívnej autonómie. Potrebujeme sa však predtým vrátiť k samotným koreňom politiky a demokracie. V nasledujúcej časti preto prijmem niekoľko myšlienok grécko-fran-

⁵ BURAJ, Ivan. *Michel Foucault a jeho netradičné chápanie moci. Filozofia* [online]. 2006, 61(7), s. 541, [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2006/7/533-546.pdf>.

⁶ Pozri bližšie: ŽIŽEK, Slavoj. *Violence: Six sideways reflections*. Picador, 2008; Profile Books, 2009.

⁷ Pozri bližšie: SCOTINI, Marco. *Neposlušnosť. Atlas transformace* [online]. 2008 [cit. 2020-05-24]. Dostupné z: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-transformace/html/n/neposlusnost/neposlusnost.html>.

⁸ ARENDT, Hannah. *Crises of the Republic: Lying in politics ; Civil disobedience ; On violence ; Thoughts on politics and revolution*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

cúzskeho filozofa Cornelia Castoriadis, ktoré považujem za dôležité a ktoré budú v tomto prípade tvoriť základ pre ďalšie rozvíjanie myšlienok o význame neposlušnosti.

Ku koreňom demokracie a politiky

Starovekým Grékom je častokrát pripisované vynájdenie resp. objavenie „politická“ – teda vynájdenie inštitúcie spoločnosti resp. explicitnej moci. Ako však poznamenáva Cornelius Castoriadis,⁹ ak Gréci niečo vynášali bola to „politika“ a nie „politické“, keďže explicitná moc bola a je vždy prítomná v akejkoľvek spoločnosti. Politika je v tomto ponímaní projektom autonómie – je to reflexívna a prehľadná kolektívna aktivita, ktorá sa zameriava na celkovú inštitúciu spoločnosti a týka sa všetkého, čo je v spoločnosti možné a zdieľateľné.¹⁰ Politika a demokratické hnutie, tak ako ich vynášali Gréci, sa preto neodvoláva na ustanovujúcu moc božského pôvodu a neobmedzuje sa na zápas o explicitnú moc. Politika je naopak založená na spochybnení už zavedenej inštitúcie spoločnosti, ktorej dôležité časti sa nepovažujú za „posvätné“ či „prirodzené“ a cieľom demokratického hnutia je celkové znovustanovenie spoločnosti tým, že spochybňuje reprezentácie a normy kmeňa ako i samotnú predstavu pravdy. Zatiaľ čo politické v ponímaní Castoriadis označuje už inštitucionalizovanú správu spoločnosti v súlade so zavedenými zákonmi, politika označuje inštituujúcu schopnosť imaginárna neustále spochybňovať zavedené zákony na základe individuálnej a kolektívnej autonómie.¹¹

„Grécku politiku a správne koncipovanú politiku možno definovať ako explicitnú kolektívnu činnosť, ktorej cieľom je prehľadnosť (reflexia a zvažovanie) a ktorej predmetom je inštitúcia spoločnosti ako taká. (...) K tvorbe politiky dochádza, keď je ustanovená inštitúcia spoločnosti ako taká spochybňovaná, v jej rôznych aspektoch a dimenziách (čo vedie k novému objaveniu a výslovnej elaborácii, ale aj k novému a odlišnému vyjadreniu solidarity), to znamená, že medzi inštitucionalizovaným a inštituujúcim vznikne iný, predtým neznámy vzťah.“¹²

Opakom sú heteronómne spoločnosti, teda spoločnosti, ktoré v doterajšej histórii existovali takmer výlučne. V intenciách heteronómie sa zdroj inštitúcie spoločnosti môže nachádzať len mimo tejto spoločnosti: medzi bohmi, u Boha, medzi predkami, v zákonoch prírody, v zákonoch rozumu, v zákonoch histórie, v zákonoch trhu. Jednotlivcov v týchto spoločnostiach preto možno považovať za reprezentáciu v tom zmysle, že od nich inštitúcia spoločnosti nezávisí a nemôžu si ustanoviť svoje vlastné právo, ale že tento zákon už vydal niekto iný bez jeho účasti.¹³

Dôležitým východiskom Castoriadisovej koncepcie politiky a demokracie je preto tvorivá ľudská schopnosť a povedomie, že aj samotné inštitúcie sú ľudskými výtvormi prameniáciami z projektu individuálnej a kolektívnej autonómie. To, čo je vytvorené ľuďmi však nie je „večné“, „prirodzené“ ani determinované nejakou metafyzickou inštanciou – teda ani nemennými božskými zákonmi, ani princípmi náhody či trhu. Ak preto chceme byť slobodnými, musíme si vytvoriť vlastné zákony a nikto by nemal mať právomoc povedať nám, čo si máme myslieť. Skutočné otázky politiky preto majú

⁹ CASTORIADIS, Cornelius. *Philosophy, Politics, Autonomy*. New York: Oxford University, 1991, s. 159.

¹⁰ Tamže s. 169.

¹¹ Tamže, s. 159.

¹² Tamže s. 160.

¹³ Tamže, s. 133.

znieť: Čo to znamená byť slobodnými a do akej miery?¹⁴ Tento princíp vychádza zo samotnej podstaty autonómie, ku ktorej odkazuje aj etymologický základ pojmu: autos-nomos. Vytvorí si vlastné zákony, vediať, že tak človek robí. Takto koncipovaná autonómia je ako nový eidos v rámci celej histórie bytia vybáča od kantovskej „autonómie“, keďže nezahŕňa konanie v súlade so zákonom, ktorý by bol odhalený v nezmeniteľnom odôvodnení a ktorý by bol daný raz a navždy:

„Je to neobmedzené sebaspytovanie sa o zákone a jeho základoch, ako aj o schopnosti vo svetle tohto výsluchu robiť, konať a ustanovovať sa. Autonómia je reflexná činnosť rozumu, ktorý sa vytvára v nekonečnom hnutí, spoločne ako individuálny, tak aj ako spoločenský dôvod.“¹⁵

Otázka možnosti autonómie jednotlivca má vnútorný a vonkajší aspekt. Po prvé, autonómia jednotlivca spočíva v nastolení iného vzťahu medzi reflexívnou inštanciou a inými psychickými inštanciami, ako aj medzi prítomnosťou a históriou, ktorá z jednotlivca vytvára to, čím je. Ide o vzťah, ktorý môže účinne meniť správanie jednotlivca tým, že uniká zákonu opakovania tak, že hľadá sám na seba reflexívne, uvažuje o dôvodoch konania či motívoch svojich činov spoločne s jeho túžbou a zameraním sa na pravdu. Jednotlivec prestáva byť pasívnym produktom svojej psychiky, histórie a inštitúcie a vytvára sa u neho skutočná subjektivita, ktorá uvoľňuje radikálnu predstavivosť jedinečnej ľudskej bytosti, ako zdroja stvorenia a zmeny, ktorá mu umožňuje dosiahnuť slobodu. Pre jednotlivca tak existuje účinná možnosť zvolenia významu, ktorý nebol vopred určený či nadiktovaný. Po druhé, vonkajší aspekt otázky sa týka toho, že nemôžeme žiť v spoločnosti sami a zároveň, že nemôžeme byť slobodnými v každej spoločnosti. Práve v tomto momente sa prejavuje Castoriadisove chápanie autonómie ako projektu, v ktorom je previazaná individuálna a kolektívna zložka. Tvorivú prácu inštituujúceho imaginárna, ako radikálneho imaginárneho anonymného kolektivismu je previazaná s nevyhnutnou internalizáciou inštitúcie, ktorá jednotlivca odkazuje na sociálny svet.¹⁶ Nevyhnutnosť internalizácie spoločenskej inštitúcie, bez ktorej jednotlivci nemôžu existovať, vypláva z toho, že sloboda a pravda nemôžu byť predmetom investícií, ak sa už neobjavili ako sociálne imaginárne signifikanty. Aby teda niekto mohol povedať, že zákony sú nespravodlivé alebo že uctievaní bohovia sú falošní, musí byť oblasť sociálno-historického resp. sociálna inštitúcia už zmenená a to prostredníctvom práce inštituujúceho imaginárna.

„Napríklad vyhlásenie: 'Zákon je nespravodlivý' je pre klasickú hebrejčinu jazykovo nemožné alebo prinajmenšom absurdné, pretože zákon je daný Bohom a spravodlivosť je iba jedným z Božích mien a atribútov. Inštitúcia sa musela zmeniť do tej miery, že umožňuje spochybniť kolektívnosť, ktorú umožňuje, a jednotlivcov, ktorí k nej patria. Konkrétnym stelesnením inštitúcie sú však tí istí jednotlivci, ktorí chodia, rozprávajú a konajú.“¹⁷

Kedy však môžem povedať, že postulujem vlastný zákon, ak nevyhnutne žijem podľa zákona spoločnosti? Môžem tak urobiť vtedy, ak mám možnosť aktívnej účasti na tvorbe a vykonávaní zákona, ktorý však nemusím schvaľovať. Autonómia je previazaná s ideou demokracie, ktorá je definovaná ako účinná možnosť rovnocennej účasti všetkých na inštituujujúcich aktivitách, rovnako ako na explicitnej moci. Táto ustanovujúca moc, od ktorej všetci závisia a na ktorej sa všetci podieľajú nie je ani

¹⁴ CASTORIADIS, Cornelius. *Philosophy, Politics, Autonomy*, s. 162.

¹⁵ Tamže, s. 164.

¹⁶ Tamže, s. 167.

¹⁷ Tamže, s. 166.

lokalizovateľná, ani formalizovateľná, pretože sa týka inštituuujúceho imaginárna – jazyk, rodina, hodnoty, zvyky, „idey“, „umenie“ a ďalšie spoločenské aktivity ako aj ich vývoj, presahujú rámec legislatívy a každý sa potenciálne podieľa na ich tvorbe.¹⁸

Vyššie uvedené riadky predstavujú to, čo možno považovať za najväčšiu radikalitu aténskej demokracie a politiky vôbec, tak ako ich interpretuje Castoriadis. Táto radikalita spočíva v predstave spoločnosti, ktorá je schopná samo-vytvorania a spochybnenia už daných inštitúcií, teda spoločnosti, kde otázka „Čo je spravodlivý zákon“ zostáva zo svojej podstaty vždy otvorená.¹⁹ Castoriadisova kritika v súčasnosti rozšíreného chápania demokracie spočíva v jej procedurálnom chápaní, ktoré popiera základné princípy podstaty politiky a udržiava tak spoločnosť v heteronómii. V reakcii na predchádzajúci krátky úvod do Castoriadisovej koncepcie autonómie, demokracie a politiky sa teraz pokúsím ukázať paralely, ktoré sú dôležité pre chápanie neposlušnosti ako politickej praxe, ktorej jedným z účelov je spochybnenie stávajúcich inštitúcií a snaha o pretvorenie inštitúcie spoločnosti ako takej. Do kritického kontrastu sa pokúsím dať predovšetkým koncepcie občianskej a radikálnej neposlušnosti, ktoré sa za istých okolností môžu prekrývať, no ich rozdielne fundamentálne východiská a znaky majú vplyv na samotné chápanie významu neposlušnosti.

Občianska neposlušnosť

Hnutie sufražetiek, bostonské pitie čaju, odpor voči kolonializmu, študentské sit-in blokády dopravnej a hospodárskej infraštruktúry, Occupy Wall Street, Ende Gelände. Tieto a mnohé ďalšie príklady hnutí či historických udalostí spája aspekt vedomej politickej praxe založenej na prejavení neposlušnosti voči prevládajúcemu spoločenskému poriadku a spochybnení ustanovenej normality. Predovšetkým v šesťdesiatych rokoch minulého storočia sa občianska neposlušnosť stala výrazným politickým nástrojom pre dosahovanie zmeny v rámci sociálno-politickej reality a v súčasnej ére klimatických a socio-politických kríz planetárneho rozsahu dochádza k opätovnému globálnemu návratu tejto praxe. Tak ako sa zápasom vedeným hnutím za občianske práva a slobody v Spojených štátoch, protestom proti vojne vo Vietname, či ďalším environmentálnym, sociálnym a politickým hnutiam po celom svete, darilo prostredníctvom akcií občianskej neposlušnosti úspešne vyvíjať nátlak na zavedenie inštitúcie a dosahovať úspechy pri snahe o zmenu stávajúcej normality či presadzovanie kolektívnych požiadaviek, tak aj dnes dochádza k rôznym formám spoločenskej mobilizácie.

Hannah Arendt či Johna Rawlsa tieto zápasy prinútili v 70. rokoch minulého storočia zamyslieť sa nad tým, ako by bolo možné občiansku neposlušnosť začleniť a konceptualizovať ako živú a vnútornú silu v rámci pluralistických demokracií. Samotný problém občianskej neposlušnosti totiž považovali za skúšobný kameň pre každú teóriu morálneho základu demokracie.²⁰ Ich uvažovanie sa v mnohých bodoch prelína a možno ho zhrňujúco označiť za liberálny prístup k neposlušnosti.

Dôležitým znakom tohto prístupu je, že občianska neposlušnosť odporuje konkrétnemu zákonu a nespochybňuje samotnú lojalitu voči štátu resp. ústavnému poriadku ako takému. Rawls teda definuje občiansku neposlušnosť ako: „verejnú, nenásilnú a uvedomelú, ale politicky protizákonnú jed-

¹⁸ CASTORIADIS, Cornelius. *Philosophy, Politics, Autonomy*, s. 168.

¹⁹ Tamže, s. 136.

²⁰ RAWLS, John. *Teorie spravodlnosti*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 216.

nání, které se obvykle děje se záměrem vyvolat nějakou změnu zákonů nebo vládní politiky.²¹ Zároveň pre neho nie je iba politickým aktom, v rámci ktorého sa istá skupina obracia na väčšinu disponujúcu politickou mocou, ale činnosť, ktorá je vedená a ospravedlňovaná samotnými politickými princípmi. Preto následne formuluje niekoľko podmienok možného ospravedlnenia resp. zdôvodnenia občianskej neposlušnosti. Je to po prvé adekvátnosť občianskej neposlušnosti voči nespravodlivosti, na ktorú chce upozorniť, čo znamená, že toto konania by sa malo zameriavať iba na závažné porušenia princípu spravodlivosti, ako je napríklad porušenie princípu rovnakej slobody pre všetkých, či princípu slušnej rovnosti príležitostí. Druhým predpokladom je, že občianska neposlušnosť je krajnou resp. poslednou možnosťou po vyčerpaní všetkých ostatných legálnych foriem prejavu nesúhlasu. A po tretie, občianska neposlušnosť je verejným aktom, ktorý musí sa musí riadiť princípom nenásilia, čím na jednej strane dochádza k morálnemu ospravedlneniu činu a zároveň sa zabraňuje možnému ohrozovaniu fungovania ústavného poriadku, čím sa jasne vymedzuje od militantného dissentu.²²

Ďalším a pomerne diskutovaným znakom liberálnej koncepcie neposlušnosti je zásada dobrovoľného prijatia trestu za svoj čin. Toto dobrovoľné prijatie sankcie má na jednej strane zdôrazniť morálnu hodnotu vedome spáchaného protiprávneho činu, ktorý nebol vykonaný pre svoj vlastný prospech, ale pre všeobecný záujem, no zároveň vedie k paradoxu, že aktér činu sa dobrovoľne vystavuje pravidlám trestajúceho štátu, ktorého porušený zákon, a teda i samotný trest považuje za nespravodlivý. Ak sa na chvíľu opäť vrátíme k báji o Prométeovi, jeho odmietnutie ospravedlniť sa za svoj čin Diovovi možno interpretovať skôr ako trvanie na morálnej správnosti svojho činu, než ako dobrovoľné prijatie trestu, ktorým chcel potvrdiť svoj čin. Prométeovo zotrvanie na svojej pozícii sa dá naopak chápať ako ešte väčšie odmietnutie lojality voči nespravodlivým bohom.

Podobne sa na problém pozerá aj Howard Zinn, ktorý Sokratovu pozíciu, v rámci ktorej akceptuje smrť za svoju neposlušnosť, vníma ako jeden z hlavných princípov liberálnej tradície občianskej neposlušnosti. Pokladá si otázku, ako je možné súhlasiť s trestom za skutok, ak ste presvedčení o správnosti vášho konania, a teda o tom, že zákon, ktorý vás trestá, je nesprávny?²³ Jedná sa tu teda o vskutku paradoxnú situáciu, kde na jednej strane neuposlúchnete podľa vás nespravodlivý zákon, no na strane druhej ho zrazu začnete prijatím trestu dodržiavať.

Podobne je pre liberálnu teóriu charakteristické aj procedurálne chápanie demokracie, ktoré si úplne odporuje s predtým prezentovaným projektom autonómnej spoločnosti. Neposlušnosť v liberálnom chápaní sa tak ako prejav zárodku individuálnej a kolektívnej autonómie v istom bode pohybu spochybnenia ustanovenej inštitúcie zastaví a transformuje sa späť do priamo opačného pohybu. Potenciál imaginatívnej kolektivity v tomto momente opäť odovzdáva svoju účasť na organizácii explicitnej moci a možnosti podieľania sa na vytváraní si vlastných zákonov naspäť do rúk expertom a ústavnému poriadku a to vo viere, že predtým nespravodlivá inštitúcia premení nespravodlivé zákony na spravodlivejšie zákony. Jeden z príkladov, opačne chápanej práce ilustruje už spomínaný Zinn: „Keď černosi blokovali obedové pulty, porušovali tým štátne zákony o segregácii a priestup-

²¹ RAWLS, John. *Teorie spravodlnosti*, s. 217.

²² Tamže, s. 220–2.

²³ ZINN, Howard. *The Zinn Reader: Writings on disobedience and democracy*. New York: Seven Stories Press, 1997, s. 389.

koch, no zároveň symbolicky vytvorili zákon o ubytovaní osôb ešte predtým, ako bol zapísaný do zákona o občianskych právach z roku 1964.²⁴ Tento spomínaný príklad je odrazom autonómie. Môžeme tu totiž vidieť spochybnenie inštitúcie, ktoré je spojené s imaginatívnym kolektívnym tvorením. To čo naopak vidíme v prípade liberálnej teórie je potlačanie ľudského potenciálu imaginácie a neustála reprodukcia závislosť od oficiálnych reprezentácií.

Okrem slabého vymedzenia pojmov ako nenásilie, primeranosť, či chápania politického systému a jeho možnému odporovaniu, je jednou zo slabín liberálnej koncepcie neposlušnosti najmä to, čo Rawls zdôrazňuje už v úvode svojej state – teda že je koncipovaná výhradne pre takmer spravodlivé režimy, v ktorých má neposlušnosť plniť stabilizačnú funkciu.²⁵ Čo však v prípade, ak sú samotné tradičné právne kanály neprimerané či nespôsobilé pre nápravu daných sťažností?²⁶ Čo ak stoja proti sebe africkí domorodci brániaci svoje životné prostredie a firma Shell s armádou policajtov, právnikov a kapitálu? Práve tieto hranice liberálnej teórie, ktorých cieľom je skôr vyrovnávanie nespravodlivostí než zásadné pretváranie politického priestoru, okrem iného prispeli k radikalizácii politicko-filozofických pozícií Martina Luthera Kinga, v rámci ktorých prešiel od výziev k reforme existujúcich inštitúcií spoločnosti k hlásaniu nevyhnutnosti spochybnenia a premeny celej spoločenskej inštitúcie ako takej.

Radikálna neposlušnosť

Koncepcie radikálnej resp. spoločenskej neposlušnosti, ktoré vychádzajú z radikálne demokratických či autonomistických pozícií, na rozdiel od liberálneho chápania neposlušnosti preto nemusia mať za cieľ meniť špecifický zákon a už vôbec negarantujú lojalitu voči ústavnému poriadku. Ich cieľom nie je vybrať si z ponúkaných alternatív, ktoré vyvstanú pri riešení problému, ani pokúšať sa vyrovnávať spoločenské nerovnosti, ale naopak upravovať a meniť kontext, v ktorom sa daný problém vyskytol. V základnom zmysle sa teda radikálne demokratická neposlušnosť bude zaujímať o otázku, akým spôsobom je možné zmeniť samotnú inštitúciu spoločnosti a pravidlá resp. podmienky hry bez toho, aby došlo k spätnému vyjadreniu lojality voči štátnej moci.

Podľa Paola Virna je zásadný rozdiel v tom, že kým občianska neposlušnosť, zakorenená v liberálnej tradícii, vystupuje proti špecifickým zákonom či normám, ktoré sú nekoherentné k iným a ktoré sa preto snažia zmeniť, znamená to v konečnom dôsledku ešte väčšiu lojalitu voči štátnej kontrole.²⁷ To, o čo ide spoločenskej alebo radikálnej neposlušnosti, je naopak samotné spochybnenie schopnosti štátu ovládať. Virno odbáča k Hobbesovi, aby zdôraznil, že v moderných štátoch sú ľudia nútení poslúchať ešte predtým, ako budú vedieť, čo im bude nariadené robiť a teda ak by toto prijatie kontrolnej moci vopred nebolo predpokladané, legislatívne predpoklady by následne nemali žiadnu platnosť, čo vedie k paradoxu, že povinnosť poslúchať je príčinou a zároveň dôsledkom existencie štátu:

„Hobbes tvrdí, že počiatočná väzba poslušnosti vychádza zo 'Zákonov prírody', teda zo spoločného záujmu o sebazáchovu a bezpečnosť. Rýchlo však dodáva, že tento 'prirodzený zákon', super-zákon,

²⁴ ZINN, Howard. *The Zinn Reader: Writings on disobedience and democracy*, s. 311.

²⁵ RAWLS, John. *Teorie spravodlnosti*, s. 201.

²⁶ ZINN, Howard. *The Zinn Reader: Writings on disobedience and democracy*, s. 312.

²⁷ VIRNO, Paolo. *A Grammar of the Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Cambridge, Mass: Semiotext (e), 2003, s. 69–70.

ktorý núti ľudí, aby dodržiavali všetky príkazy suveréna, sa v skutočnosti stáva zákonom iba vtedy, keď sme opustili stav prírody, teda keď štát už bol ustanovený.“²⁸

V centre pozornosti je tak samotný štát ako proklamovaný držiteľ monopolu na násilie. Kým v prípade liberálneho poňatia občianskej neposlušnosti ide o to, ako štát presvedčiť, aby prijal dané požiadavky, v prípade radikálnej neposlušnosti snažiacej sa o zmenu samotnej inštitúcie spoločnosti ide o to konať tak, aby toto konanie bolo pre štát nepredstaviteľné. Jeden z príkladov možno bližšie ilustrovať na prípade štrajkov. Ako iste viete, 1. mája 1886 sa v Chicagu i ďalších mestách uskutočnil obrovský štrajk za 8 hodinový pracovný čas, na ktorý štátna moc odpovedala použitím brutálnej sily. Dlhé roky existovali snahy o oficiálne postavenie štrajkov mimo zákon a dlhé roky trvalo, kým sa právo na štrajk stalo súčasťou ústavami chránených práv. Dnes je teda štrajk možnosťou aj pre štát. Existuje aj možnosť generálneho štrajku, ktorý je však ťažké zorganizovať, no za istých okolností predstavuje možnosť absolútnej dezintegrácie štátnej moci a chaosu, ktorý je pre štát nepredstaviteľný. Je preto iba v samotných ľudských schopnostiach organizácie a imaginácie podobné praxe vyvíjať a realizovať.

Slovami Alaina Badioua, zmena sveta znamená vymaniť sa z opakovania, vytvoriť ruptúru v zákone tohto opakovania a prísť na jeho okraj, kde je potrebné navrhnuť novú možnosť:

„Ak sa chceme radikálne zmeniť svet, musíme nevyhnutne vytvoriť svet, ktorý nie je presne pod zákonom zmeny. V istom zmysle je svet, ktorý je pod zákonom zmeny, tým istým svetom. Musíme zaviesť tradíciu, nie ako zákon sveta, ale ako niečo, čo je limitom absolútnosti zmeny. Musíme vytvoriť dialektický svet, musíme vytvoriť svet, ktorý je realitou dialektiky medzi zmenou a tradíciou.“²⁹

Znamená to teda potrebu udalosti, ktorá nie je realizáciou možnosti, ale jej vytvorením. Existuje teda svet, ktorý môžeme chápať ako štruktúru, a ktorý je miestom pre zmenu. Udalosť ako nová možnosť predstavuje trhlinu, narušenie tejto štruktúry, ktorej princípom je opakovanie. Keďže štát predpisuje všetky možnosti, vo svete nie je pre udalosť miesto a tak skutočnou zmenou je zmena miest a vytvorenie nového miesta pre nový proces:

„Ak môžete vytvoriť nejaké nové miesta vo svete pre rozvoj dôsledkov udalosti, skutočne meníte svet sám, a nie len niečo na svete. Je to zmena otázky možností sveta, sveta, ktorý je štruktúrou možností.“³⁰

Aj keď Badiou predniesol spomínané slová v trochu inom kontexte, sú rovnako dôležité i pre pochopenie praxe radikálnej neposlušnosti. Radikálna neposlušnosť chápaná ako závažný prejav politického konania je v tomto zmysle dôležitým nástroj politickej praxe a vedenia, ktorý je okrem aspektu odmietnutia pevne spojený s ľudskou schopnosťou predstavivosti a kreativity, ktorej potenciál nie je možné zviazať diktátom vopred určeného zmyslu. Rovnako nie je iba odmietnutím, ale je zviazaný s tvorbou. Slovami Hardta a Negriho:

„Ako hovorí Spinoza, ak jednoducho odrežeme tyranskú hlavu zo sociálneho tela, zostane nám len deformovaná mŕtvola spoločnosti. Potrebujeme vytvorenie nového sociálneho orgánu, čo je projekt, ktorý ďaleko presahuje odmietnutie. Naše línie letu, náš exodus, musia byť súčasťou a stvorením

²⁸ VIRNO, Paolo. *A Grammar of the Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*, s. 69–70.

²⁹ BADIOU, Alain. *The Subject of Change: Lessons from the European Graduate School*. Atropos Press, 2013, s. 10.

³⁰ Tamže, s. 30.

skutočnej alternatívy. Okrem jednoduchého odmietnutia alebo v rámci tohto odmietnutia musíme taktiež skonštruovať nový spôsob života a predovšetkým novú komunitu.³¹

Paolo Virno úlohu spoločenskej neposlušnosti vidí najmä v možnosti preskúmania antagonistického vzťahu k štátu. V klasickom ponímaní spoločenskej zmeny sa polemizuje v rámci možnosti reformy a revolúcie a predmetom záujmu je otázka suverenity a uchopenia moci. Idea neposlušnosti sa skôr zameriava na prostriedky a mechanizmy, prostredníctvom ktorých je možné docieľiť, aby ovládaní prestali akceptovať svoju pozíciu ovládaných, odmietli sa prispôbiť vzorcu vládnucich a ovládaných a zbavili tak suverenitu funkcie. To je podľa Virna možné prostredníctvom Exodu – teda prostredníctvom vytvorenia novej organizácie života komunit a neštátnych foriem demokracie.³²

Posledným znakom radikálne demokratického prístupu k významu neposlušnosti, ktorý spomeniem, je apriórne neodmietanie násilia. Východiskom pre túto pozíciu je predpoklad, že každý pokus o vymanenie sa z poriadku prevládajúcej normality previazanej s logikou nekonečnej reprodukcie kapitálu bude znamenať stret s disciplinačnými a kontrolnými mechanizmami štátu, ktorý v ére neskorého kapitalizmu plní funkciu servisnej organizácie. Táto pozícia vychádza z jednoduchého faktu, že všetky pozitívne privilégia ľudu, či zrušenie privilégií partikulárnych skupín či konkrétnej triedy, bola vybojovaná vždy prostredníctvom istého druhu násilia. Inak obrazne povedané, nikdy by sme nežili v demokratických spoločnostiach, ak by sme tyranom nezotli hlavu. Hardt a Negri ale v súčasnej ére v tomto zmysle píšú o vojne ako permanentnom sociálnom vzťahu. Ako o skutočnosti, ktorú sme si nevybrali, ale musíme na ňu reagovať.³³ Aby sa zabránilo nezmyselnému zvrhnutiu zápasov do víru deštruktívneho násilia je potrebné hovoriť o násilí proti násiliu resp. obrannom násilí, ktoré by bolo v súlade s cieľmi emancipačného zápasu.

Hardt a Negri preto formulujú tri princípy vzťahu násilia k ideám demokracie. Po prvé, násilie musí byť podriadené politickým zápasom, kolektívnemu rozhodovaniu a štruktúram (Ako napríklad v prípade hnutia Zapatistov v Mexiku, či v rámci kurdskeho radikálne demokratického projektu na severe Sýrie). Druhým princípom je, že takéto násilie je možné použiť iba v zmysle obrany kolektívnych slobôd a spoločenského života:

„Tretí princíp demokratického použitia násilia sa týka samotnej demokratickej organizácie. Ak je podľa prvého princípu použitie násilia podriadené politickému procesu a rozhodnutiu a ak je tento politický proces demokratický, organizovaný v horizontálnej a spoločnej formácii množstva, musí sa násilie organizovať aj demokraticky. Vojny vedené suverénnymi mocnosťami si vždy vyžadovali pozastavenie slobôd a demokracie. Organizované násilie svojej armády si vyžaduje prísnu a nepochybniteľnú autoritu. Demokratické použitie násilia musí byť úplne odlišné. Medzi prostriedkami a cieľmi sa nedá oddeliť.“³⁴

Na rozdiel od liberálnych koncepcií neposlušnosti tak radikálne demokratická neposlušnosť rozširuje chápanie práva na odpor, ktoré sa v tomto ponímaní nepodvoľuje limitom a nariadeniam zo strany štátu, keďže cieľom je spochybnenie celkovej legitimacy vládnúť. Napriek tomu ho však možno

³¹ HARDT, Michael; NEGRI, Antonio. *Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2000, s. 204.

³² EDEN, David. *Autonomy: Capitalism, Class and Politics*. Routledge, 2012, s. 80.

³³ HARDT, Michael; NEGRI, Antonio. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: The Penguin Press, 2004, s. 12.

³⁴ Tamže, s. 341–347.

jasne odlíšiť od terorizmu či iných foriem násilia, a to tým, že jeho použitie je v rámci emancipačnej praxe neustále reflektované a odôvodňované ako kolektívna obrana, ktorá zo samotnej podstaty odmieta násilie pre samotné násilie. Radikálna neposlušnosť tak nie je iba akousi taktikou, ale samotným východiskovým princípom politickej praxe, ktorej cieľom je budovanie projektu kolektívnej a individuálnej autonómie, tak ako jej princípy popisuje Cornelius Castoriadis. Za výrazný znak radikálnej neposlušnosti sa dá považovať poučenie zo zlyhaní teórie a praxe veľkých politických projektov minulého storočia a preto tu nie je akceptovaná dočasná nerovnosť, ktorá by bola sprevádzaná príslušnosťou budúcej rovnosti. Ako by povedal Rancière, rovnosť či sloboda nie sú cieľom, ale predpokladom konania.³⁵ Existuje iba rovnosť tu a teraz, ktorá sa v praxi verifikuje. Cieľom takejto praxe je v tomto zmysle zintenzívnenie prechodu od kolektívnej ľahostajnosti ku kolektívnemu bytiu, čo súčasne znamená koniec bývalej (partikulárnej) existencie, teda jedného a vznik novej (univerzálnejšej) existencie, teda množstva.³⁶ Prehovárajú tak ku generickému súboru, nie k partikulárnej identite.

Záver

V čase, kedy sa vedci na celom svete v dôsledku dopadov klimatickej krízy zhodujú na nutnosti zásadnej premeny charakteru politických, ekonomických a výrobných vzťahov, zrejme neexistuje aktuálnejšia otázka politickej filozofie, než otázka možnosti radikálnej zmeny sveta. Táto otázka je sprevádzaná obavami a zároveň aj istou dávkou bezmocnosti. Cieľom tohto príspevku bolo v tomto kontexte ujasnenie významu neposlušnosti ako významnej politickej praxe, ktorej cieľom je spochybňovanie stávajúcich spoločenských inštitúcií prostredníctvom pohybu, v rámci ktorého dochádza k potenciálu zárodku autonómnej spoločnosti.

S otázkou zmeny sú vždy spojené isté obtiaže, o ktorých výstižne písali napríklad Heath a Potter v knihe *Kúp si svoju revoltu*.³⁷ Tieto problémy možno zhrnúť do nasledujúcej otázky: Čo ak proklamovaný boj proti systému v skutočnosti vôbec systém nepodkopáva, ale naopak reprodukuje a zachováva? V tomto texte som sa snažil poukázať na niektoré problémy liberálnej koncepcie občianskej neposlušnosti, ktoré na tento problém narážajú a v konečnom dôsledku majú viesť skôr k jeho opätovnému potvrdeniu, ktoré sa môže alebo nemusí rozšíriť o realizáciu danej požiadavky. Mojim cieľom bolo prezentovanie dôležitej paralely medzi chápaním demokracie a politiky prezentovaným Corneliom Castoriadisom a neposlušnosťou ako politickou praxou, ktorá toto chápanie môže rozšíriť. Najdôležitejším aspektom je pochopenie úlohy demokratickej organizácie politickej praxe, ktorá okrem aktu spochybnenia a odmietania priamo produkuje nové vzťahy, symboly či normy.

Napriek tomu, že koncepcie radikálnej a občianskej neposlušnosti boli v príspevku prezentované oddelene a bola naznačená aj možná kritika jednotlivých častí, mnohé z ich princípov sa prelínajú alebo medzi nimi môže existovať tekutá hranica. Sociálne hnutia, pre ktoré je neposlušnosť východiskom politickej praxe, tak napríklad môžu princíp nenásilia kombinovať zo zásadou neprijatia trestu za protiprávny čin, ktorému sa snažia vyhnúť prostredníctvom precíslenia množstvom či tak-

³⁵ Pozri napríklad: RANCIÈRE, Jacques. *Democracy, Equality, Emancipation in a Changing World*. Verso books [online]. 2017, Dostupné z: <https://www.versobooks.com/blogs/3395-democracy-equalityemancipation-in-a-changing-world>.

³⁶ BURAJ, Ivan. Politická zmena sveta podľa Alaina Badioua. *Filozofia* [online]. 2013, 68(8), 652–664 [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2013/8/652664.pdf>.

³⁷ Pozri bližšie: HEATH, Joseph; POTTER, Andrew. *Kúp si svoju revoltu!* Praha: Rybka Publishers, 2012.

tikou vizuálnej uniformity. Dôležitým aspektom pre pochopenie radikálne demokratických pozícií je, že samotné násilie nie je ani negatívne, ani pozitívne. Jednoducho je a vždy musí byť podriadené emancipačnému zápasu, byť obranným a demokraticky organizovaným násilím. Diskusia o charaktere neposlušnosti ako významného demokratického nástroja či ďalšie uvažovanie o jej konkrétnych podobách považujem za nesmierne dôležité najmä v čase, kedy súčasné inštitúcie i verejná mienka na priame akcie občianskej neposlušnosti častokrát nahliada skrz diskreditačné pojmy súčasnej politológie ako extrémizmus či radikalizmus, nerozlišujúc pritom kvalitatívne rozdiely vo filozofických východiskách tejto spoločenskej kritiky. Verím preto, že som vo svojom príspevku aspoň z časti zmenil zaužívané chápanie významu a úlohy takejto politickej praxe.

Zoznam použitej literatúry

- ARENDET, Hannah. *Crises of the Republic: Lying in politics ; Civil disobedience ; On violence ; Thoughts on politics and revolution*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. ISBN 9780156232005.
- BADIOU, Alain. *The Subject of Change: Lessons from the European Graduate School*. Atropos Press, 2013. ISBN 978-0988517028.
- BURAJ, Ivan. Michel Foucault a jeho netradičné chápanie moci. *Filozofia* [online]. 2006, 61(7), [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2006/7/533-546.pdf>.
- BURAJ, Ivan. Politická zmena sveta podľa Alaina Badioua. *Filozofia* [online]. 2013, 68(8), 652–664 [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2013/8/652664.pdf>.
- CASTORIADIS, Cornelius. *Philosophy, Politics, Autonomy*. New York: Oxford University, 1991. ISBN 9780195069631.
- ČAPEK, Josef. *Povídejme si, děti*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1968.
- EDEN, David. *Autonomy: Capitalism, Class and Politics*. Routledge, 2012. ISBN 978-1409411741.
- FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Trans. Graham Burchell. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. ISBN 978-1-4039-8653-5.
- FROMM, Erich. *On disobedience and other essays*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- HARDT, Michael; NEGRI, Antonio. *Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2000. ISBN 978-0674006713.
- HARDT, Michael; NEGRI, Antonio. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: The Penguin Press, 2004. ISBN 978-0143035596.
- HEATH, Joseph; POTTER, Andrew. *Kup si svou revoltu!* Praha: Rybka Publishers, 2012. ISBN 978-80-87067-12-3.
- RANCIÈRE, Jacques. Democracy, Equality, Emancipation in a Changing World. *Verso books* [online]. 2017. Dostupné z: <https://www.versobooks.com/blogs/3395-democracy-equalityemancipation-in-a-changing-world>.
- RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing, 1995. ISBN 80-85605-89-9.
- SCOTINI, Marco. Neposlušnost. *Atlas transformace* [online]. 2008 [cit. 2020-05-24]. Dostupné z: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-transformace/html/n/neposlusnost/neposlusnost.html>.

VIRNO, Paolo. *A Grammar of the Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Cambridge, Mass: Semiotext (e), 2003. ISBN 9781584350217.

ZINN, Howard. *The Zinn Reader: Writings on disobedience and democracy*. New York: Seven Stories Press, 1997. ISBN 9781888363548.

ŽIŽEK, Slavoj. *Violence: Six sideways reflections*. Picador, 2008; Profile Books, 2009. ISBN 978-0312427184.

MIHÁLY, Robert. O význame neposlušnosti. In: MICHLOVÁ, Barbora; HRONOVSKÝ, Michal (eds.) *Bílá místa filosofie*. Sborník příspěvků doktorandů a mladých badatelů. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020, s. 141–153. ISBN 978-80-7599-231-4 (online). DOI doi.org/10.15452/BilaMista.2020.11